

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк);
Кам'янець-Подільський навчально-виховний комплекс № 3*

Розвиток мовлення дітей раннього віку із затримкою мовленнєвого розвитку

У статті акцентується увага на доцільності знання і врахування особливостей формування мовленнєвих умінь у дітей раннього віку в процесі нормального онтогенезу, закономірної динаміки відповідно до фізіологічного, психологічного, емоційного розвитку дошкільників.

Висвітлено стан порушеної проблеми в наукових дослідженнях. Підкреслюється, що мовленнєвий розвиток дітей – закономірний процес і важливий чинник розвитку особистості, її соціалізації, пов'язаний із розвитком психіки. Уточнено суть терміну «затримка мовленнєвого розвитку». Наголошується, що відхилення від нормального мовленнєвого онтогенезу можуть пояснюватися різними причинами, передусім нейрофізіологічного та психопедагогічного характеру. Виділяються біологічні та соціально-психологічні чинники порушень мовленнєвого розвитку дітей раннього віку, які детально охарактеризовані у статті.

Проаналізовано причини мовленнєвих порушень у дітей із ЗМР. Стверджується, що мовленнєва діяльність тісно пов'язана із спілкуванням дітей, становленням міжособистісних стосунків та участю в предметно-творчій діяльності. Обгрунтовано роль сім'ї, медичного впливу та корекційної роботи логопеда в розвитку мовлення дітей раннього віку із ЗМР. Підкреслюється доцільність вирішення проблеми мовленнєвого розвитку дітей із ЗМР на основі цілісного, синтетичного підходу до розвитку різних сторін діяльності дитини. Визначено перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: мовленнєвий розвиток, діти раннього віку, соціалізація, затримка мовленнєвого розвитку, корекційна робота.

Постановка наукової проблеми та її значення. Спрямування державної політики в Україні в галузі освіти на концентрацію уваги до розвитку дітей з особливими потребами, концептуальні положення інклюзивної освіти актуалізують проблему їх комунікативної діяльності. Адже повноцінний розвиток мовлення суттєво впливає на процес підготовки дітей до школи, інтеграцію в соціум, соціалізацію.

Відтак актуальним є питання розвитку мовлення дітей раннього віку із затримкою мовленнєвого розвитку, передусім формування первинних мовленнєвих умінь.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Питання мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку не нове. Означений аспект як важливий науково – педагогічний складник сучасних досліджень відображений у працях А. Богуш, М. Вашуленко, С. Карпової, О. Кононко, К. Крутій, С. Ладивір, М. Лісіної, Т. Піроженко, Л. Федоренко та ін.

Науковці різнобічно вивчали проблему мовленнєвого розвитку дошкільників та його особливості, відзначаючи важливу роль спілкування дітей у їх психічному та особистісному розвитку.

Дещо менша увага спеціалістів приділялася вивченню питання мовленнєвого розвитку дітей раннього віку із ЗМР. Наявні дослідження із спеціальної педагогіки (І. Марченко, О. Соботович, А. Колупаєва, О. Мастюкова, О. Винарська, І. Довгалець) не вирішують усіх проблем мовленнєвого розвитку означеної категорії.

Мета статті – теоретичний аналіз розвитку мовлення у дітей раннього віку із затримкою мовленнєвого розвитку.

Виклад основного матеріалу й обгрунтування отриманих результатів дослідження. Мовленнєвий розвиток – важливий чинник розвитку дитини в цілому. Ступінь розвитку цієї сфери психіки визначає рівень сформованості соціальних і пізнавальних досягнень дитини – потреб та інтересів, знань, умінь та навичок, а також інших її психічних якостей [3].

Поза сумнівом розвиток мовлення дітей у ранньому віці – одне з найважливіших завдань педагогіки раннього віку. Цей процес тісно пов'язаний із формуванням сприймання, пам'яті, мислення, уяви, уваги і водночас є основою цілеспрямованої пізнавальної діяльності дитини [2].

Розвиток мовлення дитини обумовлений певними закономірностями. Умови життя та виховання можуть сприяти цьому розвитку і, навпаки, можуть його гальмувати.

Перші роки життя дитини мають вирішальне значення для подальшого розвитку її мовлення. Більшість із причин, що обумовлюють затримку розвитку та дефекти мовлення дітей більш старшого віку пов'язані з умовами їхнього життя в ранньому віці.

Процес засвоєння рідної мови – це закономірний процес розвитку, удосконалення мовленнєво-творчої системи організму окремої людини. Закономірністю засвоєння мови називають залежність результату засвоєння від ступеня розвитку мовленнєво-творчої системи людини: її мовно-рухових м'язів (що виконують артикуляції звуків мови і модуляцію елементів інтонації), інтелекту (механізмів уяви, мислення, уявлення), пам'яті (механізмів запам'ятовування мовних рухів, слухових та графічних реалій як знаків мови, запам'ятовування норм мови), емоційної сфери психіки (механізмів, що викликають емоційний стан, який виникає у зв'язку з вищими емоціями).

У контексті нашого дослідження суттєвим ми виокремили шість закономірностей засвоєння мови, обґрунтованих Л. Федоренко [7, с. 45]: залежність здатності до сприймання рідної мови від натренованості м'язів органів мовлення дитини; зв'язок розуміння змісту мовлення від засвоєння дитиною лексичних та граматичних мовних значень різного ступеня узагальненості; залежність засвоєння виразності мови від розвитку в дитини сприйнятливості до засобів виразності; розвитку почуття мови; залежність засвоєння психічного мовлення від розвитку координації між усним та писемним мовленням; залежність темпів збагачення мови від ступеня удосконаленості структури мовленнєвих навичок.

Наше дослідження підтвердило думку науковців про те, що ключовими для розуміння суті мовленнєвого розвитку дітей раннього віку із ЗМР є такі поняття, як: мова, мовлення, психічний розвиток [2; 5; 6; 7]. Суттєвим є також знання стану формування первинних мовленнєвих умінь у дітей раннього віку в процесі нормального онтогенезу, періодів у розвитку мовлення (підготовчий (1 місяць – 1,5 – 2 роки)), період активного мовленнєвого розвитку (1,5 – 2 роки – 3 роки) та змістових напрямів розвитку мовлення.

Аналіз динаміки розвитку мовлення дитини від народження до трьох років дає можливість узагальнити: на третьому році життя мовлення дітей значно активізується і розвивається в таких напрямках: розуміння мовлення дорослих, оволодіння словником, удосконалення звуковимови, засвоєння граматичної будови мовлення, розвиток діалогічного мовлення. Розширюється коло спілкування дитини. Таким чином, резюмуюмо: означений процес здійснюється поступово і послідовно, відповідно до віку та особливостей розвитку дошкільників.

Знання закономірностей засвоєння мови, динаміки розвитку мовлення дітей уможливить зрозуміти специфіку мовленнєвого розвитку дітей раннього віку із ЗМР. Сучасна педагогічна наука терміном «затримка мовленнєвого розвитку» (далі ЗМР) до 3-х років позначає стан, при якому відхилення від нормального мовленнєвого онтогенезу достатньо виражені в силу різних причин, насамперед нейрофізіологічного та психопедагогічного характеру, але тип порушення мовленнєвого розвитку ще не визначений (О. Вінарська, О. Громова, Н. Григоренко, Н. Леонідова, Н. Манько, І. Марченко, О. Приходько, Ю. Рібцун, Б. Філічева, Г. Чірка, М. Шеремет, Т. Ткаченко, О. Соботович, Л. Федоренко та інші). Науковці відзначають, що мовлення таких дітей характеризується дуже нечітким і нестабільним звуковим оформленням. Вони володіють артикуляцією найпростіших звуків, які замінюють усі інші. Як правило, це діти, що не говорять, а вимовляють лише окремі аморфні слова-корені: *ма* замість *мама*, *ав* – собака, *бі-бі* – машина тощо. Їх мовленнєва наслідувальна діяльність або зовсім відсутня, або реалізується у складових комплексах, що складаються з двох-трьох погано артикульованих звуків: приголосний + голосний, чи, навпаки, голосний + приголосний. У активному словнику таких дітей є від 5 до 27 слів. До трьох років затримка мовленнєвого розвитку у дітей може мати різний характер – від повної корекції протягом року до визначення уточнених мовленнєвих узагальнень (найбільш тяжкий варіант – сенсомоторна алалія).

Практика переконує, що недосконалість комунікативних навичок, мовленнєва неактивність не забезпечують процес вільного спілкування, у свою чергу, не сприяють розвитку мовленнєво-мисленнєвої та пізнавальної діяльності.

Як показує аналіз робіт науковців в галузі спеціальної педагогіки чинниками порушень мовленнєвого розвитку у дітей від 1 до 3 років є: біологічні та соціально-психологічні [4; 5; 6; 7].

До біологічних чинників мовленнєвих порушень відносяться насамперед ті, які впливають на розвиток організму та мозку дитини. Ці чинники можуть діяти на різних етапах розвитку дитини:

- на етапі ембріону – ембріопатії;
- на етапі плоду – фетопатії;
- на етапі розвитку дитини після її народження.

Причини мовленнєвих порушень у дітей класифікують як: органічні, тобто природжені, або набуті в результаті травми чи захворювань, зміні центрального відділу нервової системи, пов'язаною з мовленнєвою функцією; функціональні, коли немає змін, анатомічних процесів або тяжких хворобливих процесів у мовленнєвих органах і у відділах центральної нервової системи.

Відомо, що спричиняють мовленнєві порушення: метаболічна енцефалопатія, гіпоксія плоду внутрішньоутробна та при пологах, внутрішньоутробні інфекції, TORCH – інфекції та інші, пологова травма, недостатнє харчування, хвороби матері під час вагітності, оперативне втручання, особливо під загальним наркозом та інше. Вони можуть бути виражені в різних ступенях – від дуже важких проявів до тих, що бачить тільки спеціаліст невролог, але вони, як правило, відіграють провідну негативну роль у ранньому мовленнєвому розвитку дитини. У дитини з таким діагнозом дуже часто спостерігається затримка мовленнєвого розвитку.

Аналіз спеціальної літератури дозволяє стверджувати, що науковці розрізняють різні види мовленнєвих порушень. Так, виділяється функціональна незрілість мовленнєвих зон мозку, збільшується затримка мовленнєвого розвитку (так звана темпова затримка), коли мовлення гармонійно розвивається в більш пізні строки.

Соматичні порушення: порушення функцій органів дихання, недостатньо розвинуті голосові зв'язки, аденоїдит – також гальмують розвиток мовлення, негативно впливають на його якість (гугнявість, шепітне мовлення).

До гальмівних чинників належать різні вроджені вади мозку та апарату мовлення (розщелини губ та твердого піднебіння).

Вторинна затримка мовленнєвого розвитку як наслідок порушень слуху, зору, інтелекту, моторно-рухової сфери (ДЦП). З-поміж існуючих вигідно вирізняються своєю вираженістю позиція Н. Жукової, С. Мастюкової [4], які до гальмівних соціально-психологічних чинників відносять такі:

- психологічне відторгнення плоду, яке діє на «психологічну матрицю» плоду за весь час його знаходження в утробі матері (небажана дитина, психологічні травми матері під час вагітності);
- емоційна депривація. Якщо малюк був позбавлений в перші два роки життя близького спілкування з матір'ю або особою, що її замінює, він, як правило, не «ловить» обличчя дорослого, його обличчя байдуже, анімічне, дитина не сміється і мало плаче. Без емоційного контакту з іншою людиною у дитини не виникає потреби у спілкуванні, в тому числі – мовленнєвому. Робота з такими дітьми починається з встановлення емоційного контакту очей;
- перцептивна (чуттєва) депривація. Недостатність чуттєвого досвіду виявляється у вузькому кругозорі дитини, в її необізнаності. У дитини немає можливості здійснювати різноманітні предметні дії, сприймати предмети, їх властивості та якості; поступово у малюка згасає потреба в ньому. Природно, що при відсутності чи різкому звуженні сенсорного досвіду і предметно-практичної діяльності виникає ЗМР, тому що в ранньому віці мовлення є вираженням наочно-образних і наочно-дієвих норм мислення. Робота з такими дітьми починається з ігор, що привертають увагу до предметного оточення [4].

Ці чинники спостерігають у випадках так званого «госпітального» синдрому, у дітей соціально незрілих або зайнятих батьків, а також як наслідок підвищеної батьківської турботи (гіперопіка), коли батьки створюють такий охоронний режим, при якому у дитини і не виникає потреб у спілкуванні, тому що всі фізичні потреби попереджаються батьками.

Примітивна, звужена діяльність дитини, відсутність продуктивних дій разом з дорослим, постійне, настирливе називання дорослим тільки іменників без використання інших частин мови гальмують становлення фразового мовлення, звужують зону найближчого мовленнєвого розвитку, призводять до зупинки на стадії називання предмета.

Зазначимо, психоневрологічний аналіз варіантів мовленнєвих порушень при затримці мовленнєвого розвитку включає в себе не тільки опис різних аспектів порушення мовленнєвої та психічної діяльності, але й розкриття головних механізмів цих порушень в динаміці мовленнєвого і психічного розвитку, що продовжується. Важливим є врахування і нейрофізіологічних механізмів переходів від одного рівня мовленнєвого розвитку до іншого при різноманітних мовленнєвих порушеннях у дітей; необхідно побачити діалектику появи нової якості на кожному етапі мовленнєвого і психічного розвитку дитини.

Заслугує уваги позиція С. Карпової та І. Колобової [5] щодо формування мовлення в ранньому дитинстві під впливом нових видів діяльності, нових форм спілкування з дорослим. Чимало науковців справедливо виділяють провідною в цей період предметно-творчу діяльність. При цьому від міжособистісних стосунків діти переходять до оволодіння предметного довкілля, розширюючи світ пізнання [3].

Відомо, що мова як система засобів комунікації, що виробило людство в ході історичного розвитку, окрім смислової сторони має фізичну, матеріальну. Остання є для дитини такою самою реальною дійсністю, як і всі предмети, які її оточують.

Дитина оволодіває нею в принципі так само, як і іншими предметами – під час практичного використання засобів мови. Для цього необхідне збереження всіх аналізаторних систем і забезпечення сприятливих умов розвитку.

Ми погоджуємося з міркуваннями науковців, що рання діагностика і корекція відхилень психомоторного розвитку дітей є головною умовою їх ефективного навчання і виховання, попередження у них важкої інвалідності і соціальної дезадаптації.

Цілком умотивованим є твердження фахівців, науковців щодо ролі сім'ї, емоційно-позитивного спілкування дитини з оточуючими дорослими для її нормального психічного розвитку. Однак для дітей з відхиленнями в розвитку цього замало: вони з раннього віку потребують особливих умов, що забезпечують корекцію порушених функцій. Крім того, на ранніх етапах розвитку діти засвоюють рухові, мовленнєві та поведінкові стереотипи. Теорія і практика засвідчує, якщо у дитини з відхиленнями в розвитку вони первісно сформовані й закріплені невірні, то згодом виправити їх надзвичайно важко [5].

Успішним результатом нормального мовленнєвого розвитку у дітей раннього віку із затримкою мовленнєвого розвитку є позитивне сприйняття і розуміння стану дитини в сім'ї, створення й забезпечення сприятливого емоційного клімату, підтримка і постійний контакт з дітьми. На це акцентують наші психологи, логопеди, педагоги А. Богуш, Л. Артемова, М. Лісіна, О. Леонтьєва, Ф. Сохіна.

У контексті нашого дослідження цінним відзначаємо медичний підхід до проблеми, що в широкому розумінні цього слова передбачає необхідність медичного діагнозу, що виявляє структуру мовленнєвої недостатності при різних формах мовленнєвого недорозвитку. Так, наприклад, затримка мовленнєвого розвитку при однаковому рівні мовленнєвого розвитку може мати місце у дитини з дизартрією, з моторною алалією, із затримкою темпу її загального психічного розвитку, а також при неглибоких формах розумового відставання, виявити які в ранньому віці дуже важко. Відомо, що правильне розуміння структури мовленнєвого недорозвитку в кожному випадку є необхідною умовою найбільш ефективної логопедичної та медичної допомоги цим дітям, а також прогнозування шляхів подальшого мовленнєвого і психічного розвитку дитини.

Доведено, що медичний підхід передбачає також розгляд мовленнєвої недостатності в тісній єдності з особливостями психічного розвитку дитини. Адже відомо: у дитини із затримкою мовленнєвого розвитку поряд з патологією формування всіх компонентів мовлення можуть відмічатися відхилення в психічному розвитку; темп її психічного розвитку може уповільнитися, розвиток гностичних процесів і процесів мислення, емоційно-вольової сфери, характеру, а іноді й особистості в цілому може відбуватися аномально. Суттєвим є розуміння того, що відхилення в психічному розвитку дітей із затримкою мовленнєвого розвитку можуть залежати як від ураження центральної нервової системи, тобто від того ж чинника, яким зумовлена і сама мовленнєва патологія і від самої мовленнєвої недостатності.

Серед низки вимог, суттєвих для поліпшення процесу формування мовленнєвих умінь у дітей із затримкою мовленнєвого розвитку, виділяємо корекційну роботу, що особливо підкреслюють у своїх працях В. Бельтюков, С. Карпова, І. Колобова, Є. Соботович [1; 5; 6].

Відомо, що рано розпочаті логопедичні заняття включають в активну роботу різні мозкові системи і тим прискорюють їхнє дозрівання, і сприяють найбільш повній компенсації тих чи інших мовленнєвих порушень.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз спеціальної літератури з досліджуваної проблеми дав можливість виявити чинники порушень мовленнєвого розвитку у дітей від 1 до 3 років (біологічні та соціально-психологічні), а також основні види затримки МР: функціональна незрілість мовленнєвих зон мозку (темпова затримка), соматичні порушення.

Цілком умотивованим відзначаємо судження науковців стосовно доцільності врахування причин ЗМР, гальмівних чинників, а також врахування медичних показань, правильне розуміння структури мовленнєвого недорозвитку, створення сприятливих умов розвитку дитини в сім'ї, надання своєчасної корекційної та медичної допомоги.

Наше дослідження підтверджує: розвиток мовлення дітей раннього віку із його затримкою є важливою соціально-педагогічною проблемою, яка повинна вирішуватися комплексно працівниками дошкільних навчальних закладів, логопедами, батьками, лікарями, психологами.

Підкреслюємо, що у сучасній корекційній педагогіці підхід до вирішення проблеми затримки мовленнєвого розвитку будується на цілісному, синтетичному підході розвитку різних сторін діяльності дитини на підставі діалектичної концепції розвитку мовлення і психіки.

Перспективою подальших досліджень вбачаємо доцільність вивчення змісту корекційної роботи з дітьми із ЗМР в умовах інклюзивної освіти, взаємозв'язку сім'ї та ДНЗ у розвитку мовлення дошкільників із ЗМР, використання інноваційних технологій.

Джерела та література

1. Бельтюков В. И. Пути исследования механизма развития речи (у детей) / В. И. Бельтюков // Дефектология. – 1984. – №3. – С. 24-30.
2. Богуш А. М. Теорія і методика розвитку мовлення дітей раннього віку / А. М. Богуш. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2003. – 344 с.
3. Гвоздев А. Н. Вопросы изучения детской речи / А. Н. Гвоздев. – М. : АПН РСФСР, 1961. – 71 с.
4. Жукова Н. С. Логопедия: преодоление общего недоразвития речи у дошкольников: кн. для логопедов / Н. С. Жукова, Е. М. Мастюкова, Т. Б. Филичева. – Екатеринбург: ЛИТУР, 2005. – 320 с.
5. Карпова С. Н. Особенности ориентировки на слово у детей / С. Н. Карпова, И. Н. Колобова. – М. : Изд. МГУ, 1978. – 165 с.
6. Соботович Є. Ф. Концепція стандарту спеціальної освіти дітей дошкільного віку з порушеннями мовленнєвого розвитку / Є. Ф. Соботович // Дефектологія. – 2002. – №1. – С.11-12.
7. Федоренко Л. П. Закономерности усвоения родной речи / Л. П. Федоренко. – М. : Просвещение, 1984. – 159 с.

Referens

1. Bel'tjukov V. I. Puti issledovaniya mehanizma razvitiya rechi (u detej) / V. I. Bel'tjukov // Defektologija. – 1984. – №3. – S. 24-30.
2. Bogush A. M. Teorija i metodyka rozvytku movlennja ditej rann'ogo viku / A. M. Bogush. – K. : Vydavnychyj Dim «Slovo», 2003. – 344 s.
3. Gvozdev A. N. Voprosy izucheniya detskoj rechi / A. N. Gvozdev. – M. : APN RSFSR, 1961. – 71 s.
4. Zhukova N. S. Logopedija: preodolenie obshhego nedorazvitiya rechi u doskol'nikov: kn. dlja logopedov / N. S. Zhukova, E. M. Mastjukova, T. B. Filicheva. – Ekaterinburg: LITUR, 2005. – 320 s.
5. Karpova S. N. Osobennosti orientirovki na slovo u detej / S. N. Karpova, I. N. Kolobova. – M. : Izd. MGU, 1978. – 165 s.
6. Sobotovych Je. F. Konceptija standartu special'noi' osvity ditej doskil'nogo viku z porushennjamy movlennjeвого rozvytku / Je. F. Sobotovych // Defektologija. – 2002. – №1. – S.11-12.
7. Fedorenko L. P. Zakonomernosti usvoenija rodnoj rechi / L. P. Fedorenko. – M. : Prosveshhenie, 1984. – 159 s.

Мельник Ирина, Реснянская Ульяна. Развитие речи детей раннего возраста с задержкой речевого развития. В статье акцентируется внимание на целесообразности знания и учета особенностей формирования речевых умений детей раннего возраста в процессе нормального онтогенеза, закономерной динамики относительно к физиологическому, эмоциональному развитию дошкольников.

Освещено состояние проблемы в научных исследованиях. Подчеркивается, что развитие речи детей – закономерный процесс и важный фактор развития личности, ее социализации, связан с развитием психики. Уточнено сущность термина «задержка речевого развития». Подчеркивается, что отклонения от нормального речевого онтогенеза могут объясняться разными причинами, прежде всего нейрофизиологического и психопедагогического характера. Выделяются биологические и социально-психологические факторы нарушений речевого развития детей раннего возраста, которые детально освещены в статье.

Проанализированы причины речевых нарушений у детей с ЗРР. Утверждается, что речевая деятельность тесно повязана с общением детей, становлением межличностных взаимоотношений и участием в предметно-творческой деятельности. Обоснована роль семьи, медицинского влияния и коррекционной работы логопеда в развитии речи детей раннего возраста с ЗРР. Подчеркивается целесообразность решения проблемы речевого развития детей с ЗРР на основе целостного, синтетического подхода к развитию разных сторон деятельности ребенка. Определены перспективы дальнейших исследований.

Ключевые слова: речевое развитие, дети раннего возраста, социализация, задержка речевого развития, коррекционная работа.

Melnyk Irina, Resnianska Ulyana. The Development of Early-Aged Children Speech with Development as a Socio-Pedagogical Problem. The article has a deal with the problem of speech development of early-aged children who have the inhibition of their speech development as an important part of person's formation and the condition of child's socialization.

The necessity of knowledge and consideration of general conformities of learning language by the pre-school children in the process of normal ontogenes is substantiated in the article. It is accented that the development of child speech is tightly connected with intellectual, psychical emotional development and child cognitive activity. The characteristic of brake and biological social and psychological factors of braking and the reasons of inhibition in early-aged children development is given in the article. There is another very important factor: the speech activity of children is closely connected with their communication and the formation of interpersonal relations and participation in the subject-creative activity.

A special attention is paid to the role of families, medical workers and systematical correction work of speech therapists in the process of revelation of early-aged speech inhibition. The conclusion of significance of child speech development in his life, the need of decision this problem on the basis of compete and synthetic approach to the development of different sides of child activity is made in the article. The perspectives of further researches are also determined.

Key words: speech development, psychological factors, child cognitive activity, child's socialization.